

UOT: 17 (0758)

Günəl Heydərova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, dissertant

e-mail: Alesker.lala@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-5784-2418

YUNAN-ROMA FƏLSƏFƏSİNDƏ ETİKA VƏ ƏXLAQ, ƏDALƏT VƏ DÖVLƏT

Tədqiqatın məqsədi – Yunan-Roma fəlsəfəsində etika və əxlaq, ədalət və dövlət məsələlərini müəyyənləşdirməkdir.

Elmi yenilik – Yunan-Roma fəlsəfəsində etika və əxlaq, ədalət və dövlət məsələləri müqayisəli təhlil əsasında araşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsasını – Yunan-Roma fəlsəfəsində etika və əxlaq, ədalət və dövlət ilə bağlı etik və fəlsəfi-hüquqi fikirlərin tarixi-müqayisəli təhlili, məntiqi və tarixi əlaqə prinsipləri müstəvisində analizi təşkil edir.

Nəticə – Yunan-Roma fəlsəfəsində etika və əxlaq, ədalət və dövlət, əxlaq və hüquq anlayışları və onlar arasında əlaqə məsələsi, fəlsəfi diskussiyaların əsas mövzularından olmuşdur. Xüsusilə, bu sahədə Demokrit, sofistlər, Sokrat, Platon, Aristotel, Epikur kimi filosofların yeri müstəsnaqdır. Onların bu istiqamətdə ortaya qoyduğu fikirlər, sonrakı dövrlərdə müvafiq məsələlər ətrafında meydana çıxan fəlsəfi fikirlərin bazası rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: Yunan-Roma fəlsəfəsi, etika, əxlaq, ədalət, dövlət, hüquq, mənaəviyyat, qanun

Giriş

Antik mədəniyyətin etik və aksioloji baxışları Protaqorun "İnsan hər şeyin ölçüsüdür" tezisində əsasən bir insandan yalnız ümumi normativ və dəyərlərə bağlılığı deyil, həm də onun inkişafına yönəlmiş real fiziki, intellektual və mənaəvi keyfiyyətlərin birliyini tələb edirdi. Antik mədəniyyətdə əxlaq, aqlın hisslər üzərində hökmranlığının ölçüsü kimi başa düşülürdü. Buna görə də, antik filosoflar insan həyatının mənası və onun səadəti məsələsini rasionallıqla əlaqələndirirdilər. Çünki cəmiyyətin hüquq sistemi və qanunlarının ədalətli olması meyarı, ancaq insan həyatının mənasına məna verən və onu xoşbəxt edən rasionall imkanlar ilə müəyyən edilə bilərdi.

Yunan-Roma fəlsəfəsində ədalət və dövlət, əxlaq və hüquq anlayışları və onlar arasında əlaqə məsələsi barədə ilk ideyaların Abderalı Demokritdən başladığını desək yanlışdır. Lakin, onun fikirlərinin təkmilləşməsində və baxışlarının formalaşmasında mühüm rol oynayan müəllimi Levkipi də unutmamaq olmaz.

Əksər tədqiqatçılar Demokritin etikası ilə fizikası arasında dərin bir daxili əlaqə olduğunu iddia edirlər. Demokrit, atomları bütün obyektlərin, hətta, insan ruhunun ayrılmaz hissəsi hesab edirdi. O, hərəkətin nəticədə insanın ruh və zəhnində olan dəyişikliklərin səbəbi hesab etsə də, insanların davranış və motivlərinin atomların hərəkəti ilə birbaşa bağlı olduğunu iddia etməmişdir. O, dövlət və qanun da daxil olmaqla mövcud olan hər şeyin ilk prinsipləri kimi atomlardan ibarət olduğuna inanırdı. Boşluqdakı atomların birləşməsi insan, cəmiyyət, dövlət də daxil olmaqla müxtəlif fenomen və obyektlərin bir zərurət kimi meydana çıxmasına səbəb olur. Cəmiyyətdə isə, bu zərurəti təmin edən, insanların bir-birinə olan ehtiyaclarıdır. Buna görə də, o, təbii və insani olmaqla iki növ qanunun mövcudluğunu tanıyırdı. O, hesab edirdi ki, bu qanunların

pozulması böyük fəlakətlərə səbəb olur.

Demokritə görə, cəmiyyət və dövlət, təbii bir vəziyyətdən təbii təkamülün nəticəsi kimi ortaya çıxır. O, insanların heyvanabənzər durumdan mədəni bir səviyyəyə qədər təkamülünü əks etdirən müstəqil tarixi tərəqqi nəzəriyyəsini yaratdı. İnsanlar hər şeyə ehtiyacları və təbiəti təqlid edərək öz ağılları ilə özləri gəlirlər. Ehtiyac insanları bir araya gətirməyə, bir-birlərinə kömək etməyə, həddini aşmadan və qarşılıqlı dostluq içində yaşamağa məcbur edir. Bu, dövlətin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan, o, insanın iradəsinin azadlığını və onun əxlaqının varlığını qəbul edirdi. Tarixi inkişaf prosesində sosial bir varlığa çevrilən təbii insan varlığı, qarşılıqlı yardım nəticəsində öz həyatını təmin etdi, ehtiyac və təcrübə vasitəsilə zərərli olanı faydalıdan ayırmağı öyrəndi. Demokritin etik, siyasi və hüquqi baxışları, "təbiət" və "həqiqət" anlayışlarına münasibətdən irəli gəlirdi. O, təbiətə uyğunluğu etika, siyasət və qanunvericilikdə ədalət meyarı kimi qiymətləndirdiyi üçün deyirdi: "Ədalətli sayılan şey ədalət deyildir. Ədalətsiz olan şey təbiətə zidd olan şeydir." [7, s.152]. Demokrit "təbiət" və "həqiqət" kontekstindən irəli gələn öz ədalət konsepsiyası ilə, ədalət, dövlət quruluşları, qanunvericilik barədə ənənəvi təsəvvürləri dəyişdirmək, təbii ilə süni olanın fərqlərini ortaya qoymaq üçün deyirdi: "Qanunların göstərişləri sünidir. Təbiətdə atomlar və boşluqlar var." [6, s. 373] ... Qanunlar pis ixtiradır... Müdrik bu səbəbdən qanunlara tabe olmamalı və azad yaşamalıdır." [6, s. 371].

Demokrit, qanunları süni və insanın təbii azadlığına maneə kimi dəyərləndirirdi. Çünki qanunların süni mühitində (mövcud qaydalar, qanunlar, adət-ənənələr, sosial normalar və s.) həqiqətə uyğun olan təbii azadlıq məhdudlaşdırılır. Bunun aradan qaldırılması üçün, insan həyatının əxlaqi keyfiyyətlərini yüksəltmək və ictimai-siyasi formaları sünidən təbiyə doğru təkmilləşdirmək lazımdır. Təbiət və onun həqiqəti, insan idrakı və cəhdi (təlim-tərbiyə) ilə əldə oluna bilər. Ulaşma etikasının köməyi ilə bu iki prinsipin uzlaşmasını birincinin xeyrinə (təbii azadlığın qanun üzərində, həqiqətin müddəə üzərində üstünlüyünü) təmin etmək olar.

Demokrit üçün qanunlar nə deməkdir? Demokritə görə, mənəviyyat qanundan üstündür. Qanun mənəviyyat üçün köməkçi vasitədir. Çünki mənəviyyat müdriklər üçün, qanun cahil kütlə üçün lazımdır. Qanunlar insanlar tərəfindən yaradılan süni və qeyri-kamil fenomenlərdir. İnsanlar bir-birlərinə qarşı ədalətli olsaydılar, qanun hər kəsin istədiyi kimi yaşamağına mane olmazdı. Paxıllığı və düşmənçiliyi cilovlamaq üçün qanunlar lazımdır. Qanunlar insanların yaşamasına kömək etməyə çalışır. Ancaq buna yalnız vətəndaşların özləri xoşbəxt yaşamaq istədikləri zaman nail ola bilərlər. Qanuna tabe olanlar üçün, qanun, öz fəzilətlərinin dəlilidir.

Demokritə görə, dövlət (polis) hüquqi deyil, daha çox əxlaqi bir strukturdur. "Vətəndaş - dövlət" əlaqələri müstəvisindən yanaşanda, bir tərəfdə yalnız hüquqlar, digər tərəfdə yalnız öhdəliklər vardır. Demokritin, dövlətin "ümumi işinin" vətəndaşların şəxsi mənafeələrindən üstün olduğunu bildirir. Bu üstünlük hüquq vasitəsilə deyil, etik kateqoriyalarda ifadə olunan mənəvi vəzifəsi kimi səciyyələndirilir. Hər bir vətəndaşın dövlətin "ümumi işi"nə öz mənəvi borcunu verməlidir. Vətəndaşlarla dövlət arasındakı əlaqələr hüquqa deyil, mənəvi-etik prinsiplərə söykənir. Vətəndaş və dövlət arasındakı etik münasibətlər mahiyyət etibarilə bərabərlik və qarşılıqlı əlaqə prinsipi üzərində deyil, digər prinsiplər üzərində qurulur. Burada etik bərabər olmayan, qeyri-bərabər münasibət subyektlərindən bəhs olunur. Dövlət, ümumi və bütöv olan, xüsusi maraqları ilə vətəndaşların fərdi maraqlarından üstün bir şey kimi qəbul edilir. Etik cəhətdən daha az dəyərli olan subyektin daha dəyərli birinə (dövlət, polis) tabe olması şərtsiz bir etik borcdur. Demokrit məsuliyyət etikası barədə deyir: "Ədalətli olmaq – öz vəzifəni yerinə

yetirməkdir. Ədalətsizlik isə, öz vəzifəni yerinə yetirməkdən boyun qaçıрмаq deməkdir." [7, s. 158].

Demokrit, müdrikləri mənəviyyat qanunlarına uyğun şəkildə yaşayan insanlar hesab edirdi. Onlar, dünyanın vətəndaşı olan ("çünki bütün dünya yüksək ruh üçün vətəndir"), siyasi fəaliyyətdən uzaq olan və öz içinə çəkilərək özlərini fəlsəfəyə həsr edən fəzilətli insanlardır. Lakin, kütlə üçün qanunların mövcudluğu zəruridir. Çünki bu qanunlar da əxlaq qanunlarına nail olmaqda mənəvi təkamülün təmin edirlər. Bu mənəvi təkamül prosesini təmin edən dövlət quruluşu demokratiyadır. Ona ən böyük maneə isə, monarxiyadır. Buna görə də, demokratik bir dövlətdəki yoxsulluq, monarxiyada xoşbəxt bir həyat deyilən həyatdan daha üstün olmalıdır. Çünki azadlıq köləlikdən üstündür. Demokrit, demokratiyanın ən yaxşılarının (aristokratiyanın), fəzilətli və ağıllıların idarəsi altında olan qarışıq bir forma ideyasını irəli sürmüşdür. Ona görə, "Cahillər, əmr etməkdən daha çox itaət etməlidirlər. İdarəçilik təbiətinə görə, ən yaxşı olana məxsusdur. Pis idarəçiyə tabe olmaq çətinidir. Ədəb qanuna, hakimiyyətə və üstün zəkaya itaət etməyi tələb edir." [7, s. 168].

Demokritin hüquq və dövlət doktrinası onun etikasından, xoşbəxtlik təlimindən irəli gəlir. Hüquq, evtümiyaya ("yaxşı ruh") nail olmaq üçün bir vasitədir. Demokritə görə, dövlət, hər kəs üçün xoşbəxtlik əldə etmək üçün yaradılmışdır. Xoşbəxtlik sərvətlə deyil, insanın mənəviyyatı ilə bağlıdır. Sərvət, insanlara fayda gətirərək ağıllı şəkildə istifadə olunmalıdır. Cəmiyyətin zəngin və yoxsula bölünməsinə təbii bölgü kimi qəbul edən Demokrit bildirir ki, kasıblar sahib olduqlarına sevinməli və daha varlı olanlara yox, daha kasıb olanlara baxmalıdırlar. Dövlət, insanlar arasında dostluq əsasında yaranan ünsiyyətə əsaslanır. Dövlətin əsas məqsədi evtümiyaya nail olmaqdır. Evtümiya ruhun bərabər və tarazlıq içində olduğu, heç bir qorxu, xurafat, pis ehtirasla narahat olmadığı bir halıdır. Ona nail olmaq üçün, orta yolu tutmaq vacibdir. Hər şeydəki ölçü qızıl ortadır. Çünki "qızıl orta" hər şeydə gözəldir. Bunu fəlsəfə vasitəsilə öyrənmək mümkündür. Çünki "fəlsəfə ruhu ehtiraslardan azad edir."

Demokrit tərbiyə sahəsində sosial bərabərsizlik problemini sosial sahədən əxlaq sahəsinə köçürür. Fəzilətli həyat tərzinin fitri olmadığını düşünən Demokrit, xeyir və şəri tanımaq, düzgün davranışı seçmək bacarığının tərbiyədən asılı olduğunu bildirirdi. Fəzilətə nail olmaq məcburiyyət ilə deyil, inam və ağıla əsaslanan tərbiyə ilə mümkündür. Tərbiyə utanma qabiliyyətinə, yəni vicdana əsaslanır. Utanmaz insanı tərbiyə etmək mümkün deyildir. Tərbiyənin ən yaxşı yolu ata nümunəsidir. Eyni zamanda, pis insanlarla ünsiyyətdən çəkinmək lazımdır. Gözəl tərbiyə, öyrənmə və cəhd yolu ilə əldə edilir. Naqisliklər asanlıqla öz-özünə mənimsənilir.

Demokrit etikasının əsas prinsipi rəşonalizmdir. O, insanın əxlaqi ləyaqətini onun əqli inkişafı ilə əlaqələndirir. Mənəvi ləyaqət, yalnız əməllərlə deyil, hər şeydən əvvəl daxili vəziyyət ilə təyin olunur. Ədalətsizlik edən, ədalətli olub əzab çəkəndən daha bədbəxtədir. Əxlaq doğuşdan deyil, tərbiyə ilə əldə olunduğu üçün, insanlar təbiəti baxımından deyil, tərbiyə yoluyla xeyirxah fikirli, xeyirxah söz və əməlli olurlar. Ona görə, müdriklik ən ali fəzilət, ağıl insan davranışının düzgünlüyünün meyarıdır.

Demokrit etikasının əsas anlayışları ali fayda və fəzilətdir. Fəzilətlər, ali faydaya və həyatın hədəfinə çatmağın yoludur. Ən ali fayda fərdin xoşbəxtliyidir. O, fərdin mənəvi rahatlığı və ruhi məmnunluğunda özünü ifadə edir. Müdriklik və ölçü hissi ən ali fəzilətlər kimi, insanı xoşbəxtliyə çatmağa yardım edir. Çünki müdriklik, hikmətli düşünmək, danışmaq və davranmaqda özünü ifadə edərsə, onlar da, insanı əsassız narahatlıq və qorxulardan azad edən həqiqi düşüncələrə sahib olmasına və ruhi sağlamlığına şərait yaradır. Gözəl nitq bacarığı açıqlıq və doğruluqda, yaxşı işlər isə, praktik əxlaqda özünü

göstərir. Demokritə görə, ölçü hissi fəzilətli və xoşbəxt bir həyat üçün əvəzolunmaz bir şərtidir. Xoşbəxtlik, hər bir azad insan tərəfindən əldə edilə bilər, yalnız, bu hissi yaşamağı öyrənmək vacibdir (evtimiya). Müdrik insan həmişə fəzilətli olduğuna inanır. Cahil insan zövq, xoşbəxtlik və həyatın məqsədi barədə səhv fikirlərə sahib olduğu üçün, bədbəxtliyə məhkumdur.

Demokrit, əxlaqi bir davranışda obyektiv və subyektiv olanı, xüsusən əməlin motivi ilə həqiqi əməli ayırmışdır. O, əxlaqlı əməldə niyyət və əməlin birliyinin varlığını (və ya olmamasını) nəzərə almağı tövsiyə edirdi: "Yaxşı bir insan olmaq, yalnız ədalətsizlik etməmək deyil, həm də onu istəməmək deməkdir..." [7, s. 165]. Yalnız əqidəyə uyğun hərəkət etməklə siz həqiqətən əxlaqlı ola bilərsiniz: "Daxili istək və inamlı sözlə nəzakətli olmaq, qanun və qüvvə ilə nəzakətli olmaqdan daha yaxşıdır." [7, s.161]. Bu mülahizələr, şübhəsiz ki, Demokritin əxlaqi hüquqdan üstün tutduğuna dəlildir. O, mənəvi suverenliyi və fərdi muxtariyyəti də qəbul edirdi. Demokrit kölələri rəasional olaraq istifadə edilməli bir vasitə hesab etdiyi üçün, onları əxlaq sahəsinin xaricində buraxırdı.

Demokritin "təbii" və "süni", təbii ədalət və hüquq arasında qoyduğu fərq, sonrakı siyasi və hüquqi düşüncəyə böyük təsir göstərdi və ilk dəfə sofistlərin, daha sonra Sokrat, Platon və Aristotelin diqqətini çəkdi. Antik fəlsəfədə etika və əxlaq məsələləri, əxlaq və biliyin vəhdəti təlimi ilk öncə **Sokratın** fəlsəfəsində öz parlaq nümunəsini tapdı. Fəlsəfi düşüncə mərkəzini ontologiyadan insan probleminə keçirən Sokrat cəmiyyətin adi əsaslarını sındıran, lakin, fərdi əxlaq yaradıcılığı üçün geniş üfüqlər açan bir sıra etik paradoksları formalaşdırdı. İnsanın və onun dünyadakı yeri, Sokrat etikasının mərkəzi probleminə çevrildi. O, əxlaqi bir həyat və mənəvi yüksəlişə naminə rəasional etikanın imperativliyi prinsipini ortaya qoydu və özündə daxili davranış qanunvericisi olan daymoniyarı aşkar edərək polis normalarının və qanunlarının universallığını şübhə altına aldı. Afinalı müdrik ilk dəfə etikanı paradoksal bilik kimi şərh edir və bu səbəbdən dərin intellektual etik düşüncənin bütün səylərinə baxmayaraq, o, heç bir mücərrəd rəasional fəlsəfi sxemə sığmır. Sokratın fəziləti, öyrənmə prosesində qazanılan, miras və ya genetik yolla ötürülən bilik deyildir. O, tanrının yaradıcı, gözlənilməz və dramatik bir vergisidir.

Sokrat ruhu, ağıl və vicdanın vəhdəti kimi səciyyələndirdi. Xoşbəxtliyin fərdin əxlaqından asılı olduğuna inanan filosof, özünüdərk üsulunu ("mayevtika") inkişaf etdirdi. Ona görə, xeyirlə şərin bilinməsinə aparan yol fəzilətin bilinməsi ilə müşayiət olunur. Sokrat dövlət-hüquqi hadisələrin mahiyyətinin etik və antropoloji əsaslandırmasını təklif edir. O, insanın davranışının yaxşı və pis arasındakı fərqi mütləq edən obyektiv əxlaq normalarının mövcudluğundan qaynaqlandığına inanırdı. Sokrat xoşbəxtliyi mənəfətlə yox, fəzilətlə bərabərləşdirir. Xeyirxahlıq etmək üçün xeyirin nə olduğunu bilmək lazımdır. Nəyin xeyir, nəyin şəər olduğunu bilmək insanları fəzilətli edir. Əgər şəər xeyiri bilməməyin nəticəsidirsə, mənəviyyat da biliyin nəticəsidir. Sokrat cəmiyyətdəki bəzi normaların mütləq və hamı üçün keçərli olduğuna, obyektiv fəzilətə inanırdı. Sokrat üçün fəziləti bilmək onu praktikada gerçəkləşdirmək deməkdir. Fəziləti, onun gözəl təcəssümünü, faydalı olanı bilmək, xoşbəxtliyə yol açan gerçək əxlaqın özünü bilmək deməkdir. Belə bir nəticəyə nail olmaq, yalnız bilik, təcrübə və müşahidə yolu ilə mümkündür. Sokrata görə, bütün əxlaq normaları yalnız ağılla inkişaf etdirilir və bu səbəbdən fəziləti bilmək, əxlaqi cəhətdən mükəmməl bir həyatı nəzərdə tutur.

Sokrat, insan əxlaqını yalnız ağıl ilə əsaslandırın etik rəasionalistdir. Çünki o deyir: "Yalnız bir gerçək sikkə vardır - ağıl. Yalnız onunla hər şey mübadilə olunur. Yalnız bu vəziyyətdə mərdlik, ehtiyatlılıq və ədalət həqiqidir. Bir sözlə, o, həqiqi fəzilətdir. O, həzz, qorxu və buna bənzər şeylərlə müşayiət olub-olunmamasından asılı olmayaraq, ağıl ilə bağlıdır. Bütün bunları ağıldan ayıraraq bir-biri ilə mübadilə olunan bir şeyə çevirsək, bu

fəzilət içiboş bir şeyə çevrilər və yalnız kölələr üçün yararlı olan zəif və pozulmuş bir fəzilət olar." [9, c.3, s. 21].

Sokrata görə, heç bir insan heç vaxt özünü əxlaqi baxımdan qiymətləndirə bilməz. Çünki bu haqq, hətta yanılısalar belə ətrafındakı insanların haqqıdır. Bu, Sokrat tərəfindən aşkar olunan - insanda əxlaqın və insanın əxlaqda varlığının paradoksudur. Sokrata görə, insanın əxlaqi şüuru iki hissədən ibarətdir. Adi empirik "Mən" in içində, sanki onu mühakimə edib idarə edən, varlığın uyğun və fəzilətli formalarını göstərməyə qadir olan ikinci əks "Mən" (daymon, tanrı, dahi) vardır. Sokrat məhz bu başlanğıcın onu siyasətlə məşğul olmasına və ya müəyyən hərəkətlər etməsinə mane olduğunu bildirir. O deyir: "... Məndə uşaqlıqdan, məni bir şey etmək istəyəndə çəkindirən, heç vaxt heç nəyə meyilləndirməyən ilahi bir əlamət və bir səs vardır. Məhz bu səs, dövlət işləri ilə məşğul olmağıma imkan vermir." [4, s.85].

Sokrata görə, insanın içində olan "Mən" fenomeni elə bir gücdür ki, o, cəmiyyətdəki norma və qanunlara, adi empirik "Mən" başlanğıcına da etiraz edə bilər. Bu o deməkdir ki, insanın içində olan "Mən" fenomeni cəmiyyətdəki müəyyən etik standartlara tabe olmur və insan bu dünyada hər şeyə rəğmən öz əxlaqi inancını yarada bilir, ənənəvi əxlaqi münasibətlərin toxunulmazlığına qarşı çıxaraq, yeni, daha mükəmməl bir alternativ ortaya qoya bilir. Sosial və fərdi olaraq qarşı-qarşıya qoyulan bu qarşıdurmada, fərdlə cəmiyyət arasında müəyyən bir kompleksdə, mənəvi cəhətdən çoxölçülü bir ziddiyyətdə, sosial əxlaq ilə mənəviyyat arasındakı münaqişədə özünü göstərir. Bir çox tədqiqatçı hesab edir ki, Sokrat daymon başlanğıcı ilə fəlsəfəyə insanı mühakimə edən vicdan fenomenini gətirdi. Bu barədə F.X. Kessidi yazır: "Platon və Ksenofonun mövqeləri, onu (daymonu), öz vicdanının və aqlının səsinin metaforik bir işarəsi və ya "öz sağlam düşüncəsinin" allegorik bir ifadəsi kimi şərh etməyə imkan verir." [4, s. 206].

Sokrat ilk dəfə insanın əxlaqi həyatını fəlsəfinin əsas mövzusunə çevirdi. O, mənəvi mövqe və əxlaqi davranışın vəhdəti məsələsini ortaya qoyaraq, insanın əxlaqi yaradıcılığının mövcudluğunu ortaya qoymağa imkan verdi və bununla da fərdin əxlaqi "məni" ilə cəmiyyətin ümumi əxlaqi münasibətləri arasında qaçılmaz qarşıdurmanı göstərdi. Fərd və cəmiyyət arasındakı bu əsas ziddiyyət, bir insanda etik cəhətdən icazə verilən və qadağan olunan sərhədlər məsələsini gündəmə gətirdi, dahi şəxsiyyət və cəmiyyətin əbədi bir toqquşması kimi başa düşüldü, yeni mənəvi münasibətlərin və yeni əxlaq mədəniyyətinin yaradıcıları ilə ənənəvi sosial-əxlaqi normaların qoruyucularını qarşı-qarşıya gətirdi. Bu mənada, əxlaqi cəhətdən üstün bir şəxsiyyətin sosial-etik normaları pozmaq və ya aradan qaldırmaq hüququ və ənənəvi dəyərlərin müzakirə olunması, dəyişdirilməsi məsələsi meydana çıxdı. Etikada mənəvi və əxlaqi qarşıdurma, ənənəvi olaraq söz və əməl, normativlik və canlı yaradıcılıq aktı, doqmatizm və azadfikirlik arasında parçalanmış əbədi etik bilik paradoksunu aktuallaşdırdı. Əslində, Afina polislərinin sosial və əxlaqi ənənələrini "məhv edən" Sokrat, heç nəyə tabe olmayan daxili qanunvericiliyin dinamik idrak prinsipini əsaslandırdı. O, əxlaqi düşüncədə cazibə mərkəzinin polisdən (dövlətdən) insana keçməsinin mümkünlüyünü göstərdi [1, s. 92].

Yunan düşüncəsində ədalət qanunla əlaqəli bir anlayış olmuşdur. Sokrat, hər kəsin özünə yetərinə zərər verəcəyini anlayaraq, bəzi haqsızlıqlara yol verməmək üçün, daha diqqətli olması lazım olduğunu söylədikdə, şərin mahiyyətini məhz qanunları pozmaqda görürdü. Haqsızlığa yol verərək, mümkün qədər qısa müddətdə özünü şərdən təmizləmək və cəzanı cəsarətlə qəbul etmək lazımdır. Sokrat, cəzanın nə olduğunu qəbul edərkən insanın həm özünün, həm də yaxınlarının "ilk ittihamçısı" olan fenomeni vicdan ilə deyil, mühakimə ilə eyniləşdirir. Buna görə də, o, cinayət edəndən bütün nitq qabiliyyətini istifadə etməsini tələb edir ki, cinayət tamamilə ifşa olunsun və bununla da günahkarlar

cəza çəkərək ən böyük şərdən - ədalətsizlikdən qurtulsunlar [10, c.1, s. 304].

Sokrat hesab edir ki, ölüm yaxınlaşan ana qədər ədalətsizlikdən qurtulmaq lazımdır. Ona görə birinci fəzilət ədalətli olmaqdırsa, ikincisi günahı cəza ilə təmizləməkdir. Sokrata görə ədalətsizlik etmək pisdirsə, cəzasız qalmaq daha böyük pislikdir. İnsan, ədalətsizlikdən çəkinərək, özünə haqsızlıq gətirməyə müqavimət göstərməkdən daha çox düşməninə zərər verir. Düşməne özünə haqsızlıq etmək, sonra da gizlətmək imkanı vermək, axirətdə əzaba məhkum edilməsinə kömək etmək deməkdir. Ləyaqətli və fəzilətli bir insana pislik etmək mümkün deyildir. Eynilə, qohumlarınızdan və ya dostlarınızdan biri haqsızlıq etsə, bunu gizlədə bilməzsiniz - məhkəməyə müraciət edib yaxınlarınızın günahını elan etməlisiniz və bununla da cəzaya töhfə verərək qohumunuza və ya dostunuza pislikdən qurtulmağa kömək etməlisiniz. Və əksinə, düşmən bir cinayət törədirsə, onun cəhənnəmə (aida) düçar olmasını təmin etmək üçün, cəzasız qalmasına və mühakimə olunmamasına şərait yaratmaq lazımdır. [10, c.1, s. 364-365].

Sokrat, dövləti qeyri-təbii, lakin, sosial və mənəvi bir varlıq hesab edərək, insanın təbiətindən çıxarır. Onun fikrincə, dövlət, xoşbəxtlik və ədalət əldə etmək üçün, fəzilətli vətəndaşların ağıl və bilik yoluyla yaratdığı mənəvi birlik formasıdır. İdrak etmə qabiliyyəti sayəsində insanın obyektiv əxlaqi prinsipləri, ədalət və qanunçuluq prinsiplərini anlamaq dərəcəsini ifadə edən bilikləri vardır. Ədalətin əsası bilik olduğu üçün, maariflənən insanlar mənəvi cəhətdən gözəl davranışları qeyri-adi və pis davranışlardan üstün tutarlar. Ədalət və rifah haqqında ağlabatan düzgün fikirlər, insanın digər insanlarla münasibətlərində fəzilətli davranışını müəyyənləşdirir. İnsanın əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması tərbiyə, vərdiş və dövlətin formasından asılıdır. Sokratın siyasi ideali, səlahiyyətli və bilikli insanların hakimiyyətində olan və ədalətli qanunlarla idarə olunan aristokratik respublikadır.

Sokrata görə, dövlətin mənəvi əsası və mahiyyətini, dövlətdəki qanunçuluğun meyarı və ədalətin təəcəssümü olan adil qanunlar təşkil edir. Vətəndaşla dövlət (polis) arasında, qanunlarla təsbit edilmiş və vətəndaşlarının riayət etməli olduqları müəyyən bir müqavilə vardır. Ona görə, hüququn strukturunda təbii, pozitiv və "əcdadların qurduğu" (adət hüququ) qanunlar dayanır. Sokratın hüquq nəzəriyyəsi, ədalət və pozitiv qanunun eyniyyəti prinsipinə əsaslanırsa, onlar da insanın rəşional-mənəvi mahiyyətinin nəticəsi kimi ortaya çıxırlar. Ədalətli rəşional qanunların məqsədi, həm insan, həm də dövlət üçün möhtəşəm bir mülkiyyəti və azadlığı yaratmaqdır. Bu yalnız dövlətin (polis) vətəndaşlarının qanunları bilib ona əməl etdikləri halda mümkün olur. Cəmiyyət həmişə qanunçuluq prinsipinə riayət etməlidir. İlahi mənbədən qaynaqlandıqları üçün, bir-birindən asılı olan qanunlar, istisnasız həm hökmdarlar, həm də təbə olanlar üçün bərabər işləməlidirlər. Əks təqdirdə, dövlət öz mahiyyətindən çıxaraq, səhv bir idarəetmə formasına sürüklənir.

Epikur etikasının başlanğıc nöqtəsi sosial bütövlük deyil, fərddir. Bütün sosial əlaqələr, insanların bütün münasibətləri fərdlərdən, onun subyektiv istəklərindən və rəşional düşüncələrindən asılıdır. Epikura görə, sosial birlik, ən yüksək hədəf deyil, yalnız fərdlərin şəxsi rifahı üçün bir vasitədir. Bu məsələdə Epikur sofistlərə yaxındır və onun atom fəlsəfəsi insanın fərdi şərhinə tamamilə uyğundur. Epikur etik problemin həllinin xoşbəxtliyin (evdemonizm) düzgün yozulmasından asılı olduğunu bildirirdi. Epikura görə, xoşbəxt insanlar fəzilətlidirlər, aralarında mübahisə etməyə ehtiyacları və ya səbəbləri yoxdur. Çünki onlar heç kimin diqqətini cəb etməyə çalışmır və qəlb rahatlığı əldə etməyə cəhd göstəririlər.

Stoiklərdən fərqli olaraq Epikurun etikası hedonistdir (həzz). Epikur insanlarda əsas məqsədin həzz olduğunu bildirir. Çünki doğuşdan bütün canlıların həzzə sevindikləri və

əzablardan çəkindikləri, bunu təbii və ağılın iştirakı olmadan etdikləri danılmazdır. Bu baxımdan, heç bir həzz özlüyündə pis deyildir. Lakin, başqa həzrlərə qovuşmağın vasitələri onlardan qat-qat əziyyətlidir. O, həzrdən bəhs edərkən, heç bir ölçü olmadan (Epikur ölçü idealına sadıq idi) kobud mənada məmnun olmağı nəzərdə tutmurdu.

Epikur insanların fərdi azadlığının və qarşılıqlı təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün faydalı bir müqavilə kimi ədalət və hüquq konsepsiyasına əsaslanan hüquqi düşüncə konsepsiyasını hazırlanmışdır. Epikura görə, təbiət, tanrıların müdaxiləsi olmadan öz qanunlarına görə inkişaf edir. İnsanın təbiət idrakı və hərəkətlərinin səbəblərini və hədəflərini ağıllı şəkildə öyrənməsi Epikur etikasının əsas şərtləridir. Epikurun etikasının əsas dəyərləri azadlıq, həzz, və ataraksiya (ruhun dinclik halı). Buna görə də, onun etikası fərdi və qeyri-siyasidir. Bunlar fərdin şüurlu söylərinin, təbiətə uyğun düşüncə və davranış tərzini başa düşməsi və həyata keçirməsi nəticəsində qazandığı nəticələndir.

Epikura görə, insan azadlığı, zərurətin fəvqündə insnın öz həyat tərzinin məntiqi seçimi üçün daşdığı məsuliyyətdən ibarətdir. Azadlıq "bizdən asılı olan" və "heç bir kəsə təbə olmayan" anlayış sayəsində qazanılır. Zərurət, "bir fəlakətdir, ancaq zərurətlə yaşamağa ehtiyac yoxdur." Ehtiras və istəkləri ağıla təbə etmək, aza qane olmaq azad insanın vacib xüsusiyyətləridir [2, s. 342].

Dövlətin əsas məqsədi və siyasi ünsiyyətin əsası, insanların qarşılıqlı təhlükəsizliyini təmin etmək, qarşılıqlı qorxularını aradan qaldırmaq, bir-birlərinə zərər verməməkdir. Həqiqi təhlükəsizlik, yalnız sakit bir həyat təzi və kütlədən kənarlaşmaqla əldə edilir. Epikur bildirir ki, "təbiətdən qaynaqlanan ədalət, bir-birlərinə zərər verməmək və zərərlərə dözməmək məqsədilə faydalı olan bir müqavilədir." [11, s. 89-90]. Bu konsepsiyaya görə, insanlar öz biliklərinin nəticələrinə arxalanaraq ünsiyyət şərtlərini və həyat təzlərini özləri müəyyənləşdirirlər. İnsanların şüurlu şəkildə öz müqəddəratını təyin etməsi "müqavilə", "razılaşma" anlayışları ilə ifadə olunur. Epikur ədalətin müqavilə xarakteri haqqında yazır: "Ədalət özlüyündə bir şey deyil, insanların hər yerdə olan bir-birləri ilə münasibətlərində həmişə zərər verməmək və zərər görməmək barədə bir növ razılaşmalar vardır. Ümumiyyətlə, hər kəs üçün ədalət eynidir. Çünki insanların qarşılıqlı ünsiyyətində bir fayda vardır. Lakin, yerin və şərtlərin xüsusiyyətlərinə tətbiq edildikdə ədalət hər kəs üçün eyni deyil. Qanunun adil olaraq tanıdığı əməllərdən yalnız hər kəs üçün eyni olub-olmamasından asılı olmayaraq, faydaları insan ünsiyyət ehtiyacları ilə təsdiqlənən əməllər, həqiqətən ədalətli əməllərdir. Kimsə insan ünsiyyətində heç bir fayda gətirməyən bir qanun çıxarsa, belə bir qanun öz xarakterinə görə ədalətsizdir." [3, s. 110].

Müqavilə, dövlətin ədaləti və hüquq, təbiətdən irəli gələn, kənardan verilən və insanlara kor-koranə yüklənən fenomenlər deyil, insanlar tərəfindən qurulan və onların öz müqəddəratlarını təyin etmə institutlarıdır. Ədalət prinsipi və meyarı, yalnız müqavilə iştirakçıların (insanlar və millətlər) münasibətlərinə tətbiq olunur. Ədalət anlayışının məzmunu müəyyən bir ölkənin xüsusiyyətlərindən, zamanla dəyişən şəraitdən və digər amillərdən asılı olaraq dəyişkəndir. Lakin bütün bu dəyişkənlikdə ədalət prinsipi özü dəyişməz olaraq qalır [5, s. 231].

Hər yerin və zamanın özünün "təbii ədalət konsepsiyası" vardır [632]. Lakin, bütün bu dəyişən təsəvvürlər üçün ümumi olan şey faydalılıqdır. Epikur konsepsiyasında "ədalət" dəyişən (yer, zaman və şərtlərdən asılı olaraq) məzmunu olan təbii hüquqdur. Təbii hüquq və qanun arasındakı əlaqə dinamik bir prinsipə əsaslanır. "Ədalət haqqında təbii fikirlərin" dəyişən mənbəyi insanların qarşılıqlı ünsiyyətinin dəyişən praktik ehtiyaclarını əks etdirir. Bu ehtiyacların dəyişməsi ilə faydalı olanlar, yəni ədalətin məzmununu təşkil edən fikirlər də dəyişir. Burada ədalət, qanunun insanların dəyişən ehtiyaclarına və eyni zamanda, dəyişən "təbii ədalət ideyalarına" uyğunluğu üçün bir meyar rolunu oynayır. Ədalətə uyğun

olan qanunlar "müdrəkləri" "izdihamdan" qoruyur, fərdin azadlıq və təhlükəsizliyini təmin edir. Epikur deyir: "Qanunlar, müdrəklər üçün yaradıldı. Onların pislik etməmələri üçün deyil, zərər görməmələri üçün çıxarıldı." [8, s. 45-46].

Epikur hesab edirdi ki, bir icma üzvləri güzəştə getmək və başqalarının hüquqlarını tanımaq qabiliyyətində deyillərsə, bioloji kimliyinə baxmadan onlar üçün də heç bir hüquq tanınmamalıdır. O deyir: "Zərər verməmək və zərərə məruz qalmamaq üçün müqavilə bağlaya bilməyən heyvanlara münasibətdə ədalət və ya ədalətsizlik anlayışı yoxdur. Bu yalnız heyvanlar üçün deyil, həmçinin, eyni cür davranan xalqlar üçün də xarakterikdir" [5, s. 230].

Epikurun dövlət və hüquq konsepsiyası, müqavilə əlaqəsi üzvlərinin bərabərliyi, azadlığı və müstəqilliyini nəzərdə tutur. Bu yanaşma, liberalizmin və liberal individualizminin ilk fəlsəfi və hüquqi konsepsiyasıdır. Yeni dövrdə ictimai müqavilə ideyalarının qaynağı buradan irəli gəlir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Бердяев, Н.А. О назначении человека. Издательство Республика - Москва, 1993 – 383 с.
2. Бровкин, В. В. Концепция добродетели у Эпикура. [Electronic resource] / ΣΧΟΛΗ Vol. 6. 2 (2012), с. 340-349. URL: <https://classics.nsu.ru/schole/6/6-2-brovk.pdf>
3. Бровкин, В. В. Место удовольствий в системе этических предпочтений Эпикура. Вестник Томского Государственного Университета. Философия. Социология. Политология №4 (20). С 108-116. URL: https://www.The_place_of_pleasures_in_the_system_of_ethical_preferences_in_Epicurus.pdf
4. Кессиди, Ф.Х. Сократ. [Electronic resource] / Спб., Алетея, - 2001. 352 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000839/st000.shtml>
5. Комарова, Л. А. Пути достижения истинного счастья в философском учении Эпикура. [Electronic resource] / Вестник ТГУ, выпуск 8 (112), - 2012 - с. 229-232. URL: [https://www.puti-dostizheniya-istinnogo-schastya-v-filosofskom-uchenii-epikura\(1\).pdf](https://www.puti-dostizheniya-istinnogo-schastya-v-filosofskom-uchenii-epikura(1).pdf)
6. Лурье, С. Я. Демокрит: Тексты, перевод, исследования. [Electronic resource] / Ленинград «Наука» - 1970. (664 с) URL: https://archive.is/20121221135712/www.philosophy.nsc.ru/BIBLIOTECA/History_of_Philosophy/DEMOCRIT/Democrit.htm
7. Материалисты древней Греции: Сборник текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура. [Electronic resource] / Госполитиздат, Москва - 1955. - 238 с. URL: <https://www.runivers.ru/upload/iblock/96d/Materialisty%20drevney%20grecii.pdf>
8. Никольский, Б. М. Эпикур о наслаждении: проблема кинетического и статического наслаждения // Цицерон. О пределах добра и зла. Парадоксы стоиков. [Electronic resource] / М.: РГГУ, 2000.- с. 421-452. URL: <http://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1367509076>.
9. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 3/ Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А.Ф.Лосева, В.Ф.Асмуса, А.А.Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А.Ф.Лосев; Примеч. А.А.Тахо-Годи. М.: Мысль, 1994. - 654 с.
10. Платон. Собрание сочинений в 4 т.: Т. I / Общ. ред. А.Ф.Лосева и др.; Авт. вступит. статьи А.Ф.Лосев; Примеч. А.А.Тахо-Годи; Пер. с древнегреч. М.: Мысль, 1990. - 860 с.
11. Шакир-Заде, А.С. Эпикур. М., Соцэкгиз, - 1963. - 223 с.

Гюнель Гейдарова

**ЭТИКА И МОРАЛЬ, СПРАВЕДЛИВОСТЬ И ГОСУДАРСТВО
В ГРЕКО-РИМСКОЙ ФИЛОСОФИИ**

Резюме

Целью исследования является определение вопросов этики и морали, справедливости и государства в греко-римской философии.

Научная новизна. В греко-римской философии вопросы этики и морали, справедливости и государства исследовались на основе сравнительного анализа.

Методологическую основу исследования составляет историко-сравнительный анализ этических и философско-правовых представлений об этике и морали, справедливости и государстве в греко-римской философии, их анализ в плоскости принципов логической и исторической взаимосвязи.

Заключение. В греко-римской философии вопрос о понятиях этики и морали, справедливости и государства, морали и права и соотношении между ними был одной из основных тем философских дискуссий. В частности, исключительным в этой области является место таких философов, как Демокрит, софисты, Сократ, Платон, Аристотель, Эпикур. Идеи, выдвинутые ими в этом направлении, послужили основой философских идей, возникших вокруг соответствующих вопросов в более поздние периоды.

Ключевые слова: греко-римская философия, этика, мораль, справедливость, государство, право

Gunel Geidarova

**ETHICS AND MORALITY, JUSTICE AND THE STATE
IN GRECO-ROMAN PHILOSOPHY**

Resume

The purpose of the study is to determine the issues of ethics and morality, justice and the state in Greco-Roman philosophy.

Scientific novelty. In Greco-Roman philosophy, the issues of ethics and morality, justice and the state were studied on the basis of comparative analysis.

The methodological basis of the research is a historical-comparative analysis of ethical and philosophical-legal ideas about ethics and morality, justice and the state in Greco-Roman philosophy, their analysis in the plane of the principles of logical and historical interrelation.

Conclusion. In Greco-Roman philosophy, the question of the concepts of ethics and morality, justice and the state, morality and law and the relationship between them was one of the main topics of philosophical discussions. In particular, the place of such philosophers as Democritus, sophists, Socrates, Plato, Aristotle, Epicurus is exceptional in this field. The ideas put forward by them in this direction served as the basis for philosophical ideas that arose around the relevant issues in later periods.

Keywords: Greco-Roman philosophy, ethics, morality, justice, state, law